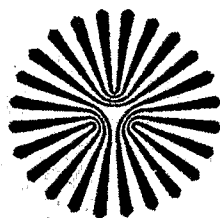

١٠٥٢٢٢

دانشگاه پیام نور

دانشکده: علوم انسانی

گروه: فلسفه و کلام اسلامی

دانشگاه پیام نور - کتابخانه مرکزی	
دفتر نشریات	
B	شماره ثبت
۶۳۳	شماره دفتر
۸۵۱۶۱۴	شماره وگورد

عنوان پایان نامه:

مقایسه آراء کلامی مؤلف و شارح کتاب «الأنوار الجلالية فی شرح الفصول النصيرية»

پایان نامه (یا رساله): برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته: فلسفه و کلام اسلامی

مؤلف: پروانه رضایی

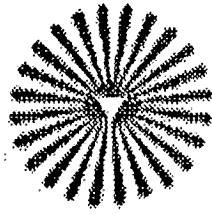
استاد راهنما: دکتر مهدی زمانی

استاد مشاور: دکتر سید محمود یوسف ثانی

ماه و سال انتشار: دیماه ۱۳۸۵

۱۳۸۷ / ۲ / ۱۳

۱۰۵۲۲۳

دانشگاه پیام نور

تصویب نامه

پایان نامه تحت عنوان

مقایسه دیدگاه‌های کلامی مولف و شارح کتاب الانوار الجلالیه فی شرح الفصول النصیریة

درجه: عال

نمره: ۱۹ (نوزده تا)

تاریخ دفاع: ۱۹ / ۱۰ / ۸۵

اعضای هیات داوران

نام و نام خانوادگی: هیات داوران مرتبه علمی امضاء

استاد راهنما

۱- جناب آقای دکتر مهدی زمانی

استاد مشاور

۲- جناب آقای دکتر محمود یوسف ثانی

استاد داور

۳- جناب آقای دکتر بیوک علیزاده

مدیر گروه

۴- جناب آقای دکتر ممدی

استادیار ۱۸

استادیار

دانشگاه پیام نور

دانشکده علوم انسانی
گروه فلسفه و کلام اسلامی
عنوان پایان نامه (رساله)

مقایسه آراء کلامی مؤلف و شارح کتاب «الانوار الجلالیه فی شرح الفصول النصیریة»
پایان نامه:

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته فلسفه و کلام اسلامی

مؤلف: پروانه رضایی

استاد راهنما: دکتر مهدی زمانی

استاد مشاور: دکتر سید محمود یوسف ثانی

دیماه ۱۳۸۵

کلیدواژه‌ها: خواجه نصیرالدین طوسی، فاضل مقداد، آراء کلامی، الانوار الجلالیه، مقایسه.

چکیده:

خواجه نصیرالدین طوسی با نوآوری و ایجاد تحول اساسی در علم کلام به ویژه کلام شیعی، با روش و شیوه‌های منحصر به فرد در تبیین مباحث کلامی، به عنوان بنیانگذار مکتب کلام فلسفی شیعی، آثار گرانبها و بی‌نظیری را همچون تجرید الاعتقاد، قواعد العقاید، الفصول النصیریة، شرح الاشارات و التنبیها، نقد المحصل و... بر جای گذاشته و حوزه‌های کلامی و دینی را غنایی و صف‌ناپذیر بخشیده است. وی، در میان متکلمین و فلاسفه اسلامی، به عنوان فیلسوفی متکلم و دین‌مداری عقل‌گرا، در کتب مختلف به تبیین استدلالی مبانی اعتقادی شیعه پرداخته است. در این میان، کتاب الفصول النصیریة، اثر ماندگار خواجه، از جمله کتب بسیار غنی و در عین حال مجملی است که می‌توان آنرا مجموعه‌ای از مباحث کلامی، فلسفی و عرفانی به حساب آورد. این کتاب توسط متکلم شهیر، فاضل مقداد، تحت عنوان الانوار الجلالیه شرح شده است. آراء کلامی و استدلالات عقلانی مؤلف در مباحث مختلف اثبات ذات خداوند، توحید، علم، قدرت، اراده، کلام خدا، عصمت، نصب امام، حسن و قبح عقلی، تکلیف، لطف، معاد جسمانی، ثواب و عقاب و...، شارح (فاضل مقداد) را به عنوان یک متکلم بر آن می‌دارد که بیشتر به شرح و تبیین آنها از منظر کلامی پردازد. ضمن اینکه فاضل مقداد، در پاره‌ای از مباحث از قبیل تفسیر صفات، توقیفی بودن اسماء، تعریف امام، حقیقت وجودی انسان، اثبات لذت

عقلی برای خداوند و... نظرات خواجه نصیر را به نقد می‌کشاند. اختلاف دیدگاه فاضل با خواجه نصیرالدین طوسی در موضوعاتی مانند حقیقی دانستن وحدت وجود یا شخصی پنداشتن آن، حقیقی شمردن ادراک و سمع و بصر خداوند و نوعی از علم دانستن یا حمل مجازی آنها، تعبیر استحسانی نمودن از توقیفی بودن اسماء یا آنرا مقتضای احتیاط شمردن، اعتقاد به اشتراک معنوی، تاویل و تشکیک در معاشناسی و یا تفسیری سلبی از آنها ارائه نمودن، مجرد دانستن جوهر وجودی انسان یا جسمانی پنداشتن آن و... از جمله مواردی است که مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

پایان نامه حاضر، به تبیین و مقایسه‌ی میان آراء کلامی فیلسوف متکلم، خواجه نصیرالدین طوسی و فاضل مقداد در هشت فصل با عناوین اثبات خدا، توحید و اسماء و صفات خداوند، حکمت اشراق، عدل، نبوت و امامت، معاد پرداخته است. ضمن اینکه فصل اول به بررسی زندگی و آثار خواجه و فاضل مقداد اختصاص داده شده است.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	مقدمه
	فصل اول - خواجه نصیرالدین طوسی
۲	عصر خواجه
۴	محیط فرهنگی عصر خواجه
۵	زندگی خواجه
۶	مرحله اول: دوره‌ی علم آموزی
۷	مرحله دوم: دوره‌ی پیوستن خواجه به اسماعیلیان
۹	مرحله سوم: دوره‌ی پیوستن خواجه به هولاکو
۱۰	تاریخ وفات
۱۱	القاب و عناوین منسوب به خواجه
۱۱	آثار و تألیفات کلامی خواجه
۱۳	شاگردان خواجه
۱۴	فاضل مقداد
۱۴	زندگی
۱۴	استادان علامه فاضل مقداد
۱۵	شاگردان علامه فاضل مقداد
۱۵	آثار علامه فاضل مقداد
۱۵	آثار کلامی
۱۶	آثار فقهی و اصولی
۱۶	سایر موضوعات
۱۷	روش کلامی خواجه نصیرالدین طوسی
۱۷	نگاهی گذرا به روش کلامی متکلمین قبل از خواجه نصیر
۱۸	طبقه‌بندی متکلمان شیعه
	فصل دوم - اثبات خدا
۲۴	اثبات خدا
۲۴	راه‌های شناخت خدا
۲۴	فطرت

۲۶	راه حس و علم یا راه طبیعت (آیات آفاقی)
۲۶	راه کشف و شهود یا راه عرفانی
۲۸	روش عقلی - استدلالی
۲۸	براهین اثبات خدا
۲۸	برهان نظم
۲۹	تقریر برهان نظم
۳۰	نتیجه و تحلیل بحث
۳۱	برهان حرکت
۳۱	دو تقریر از برهان حرکت
۳۳	نتیجه و تحلیل
۳۴	برهان حدوث و تقریر آن
۳۶	تحلیل و نتیجه بحث
۳۶	برهان صدیقین طبق تقریر ملاصدرا
۳۷	برهان امکان و وجوب
۳۸	تحلیل و نتیجه
۳۹	تفاوت میان برهان صدیقین و امکان و وجوب
۴۰	براهین خواجه نصیرالدین طوسی در اثبات ذات خدا
۴۰	نظر خواجه در قواعد العقاید
۴۱	نظر خواجه در تلخیص المحصل
۴۲	نظر خواجه در رساله‌ی «اثبات الواحد الاول»
۴۳	نظر خواجه در رساله‌ی «المقنعه فی أول الواجبات»
۴۳	برهان خواجه در فصول
۴۴	نظر فاضل مقداد در الانوار الجلالیه در مورد برهان خواجه
۴۷	الف) برهان ابو البرکات بغدادی
۴۷	ب) برهان فریدالدین داماد
۴۹	نتیجه‌ی بحث
	فصل سوم - توحید، صفات خدا
۵۱	توحید

۵۱	توحید لغوی
۵۲	توحید اصطلاحی
۵۲	انواع توحید نظری
۵۲	توحید ذاتی
۵۴	توحید صفاتی
۵۴	توحید افعالی
۵۵	توحید عملی (عبادی)
۵۵	دلایل توحید
۵۷	مفهوم توحید در کلام امیر مومنان
۵۷	خواجه و توحید خداوند
۵۹	برهان خواجه در نفی تعدد واجب (وحدت حقیقیه)
۶۰	تحلیل آراء خواجه نصیرالدین و فاضل مقداد
۶۲	مقایسه وحدت حقیقیه و شخصیّه
۶۲	نتیجه و تحلیل
۶۳	صفات خدا
۶۴	صفات ازلی و ابدی
۶۶	صفات سلبيه
۶۸	خداوند نه حال است و نه محلّ
۶۹	نتیجه و تحلیل
۷۰	واجب با چیزی متحد نمی شود
۷۱	خداوند دارای الم و لذت نیست
۷۲	نتیجه و تحلیل
۷۳	خداوند دیده نمی شود
۷۳	صفات ثبوتیه
۷۵	قدرت خداوند
۷۵	حدوث عالم
۷۶	بحث اول: اثبات حدوث عالم
۷۷	بحث دوم: محال بودن حوادث ازلی (بدون آغاز)

۷۷	حوادث ازلی
۷۹	فرق بین فاعل مختار و فاعل موجب
۷۹	دلیل دوم خواجه بر اختیار خداوند
۸۱	تحلیل سخن فاضل
۸۱	عمومیت قدرت خداوند
۸۲	تحلیل بیان خواجه
۸۲	قاعده‌ی «الواحد لا یصدر عنه الا الواحد»
۸۴	علم خداوند
۸۵	تعریف عالم از دیدگاه خواجه
۸۶	اقسام یا مراتب علم الهی
۹۱	علم الهی و اختیار انسان
۹۲	حیات خداوند
۹۲	برهان خواجه بر حیات خداوند
۹۲	بیان خواجه در مورد حیات خداوند در رساله‌ی مسئله‌ی علم
۹۳	کلام خداوند
۹۵	کلام قائم به ذات خدا است یا غیر او
۹۶	اراده‌ی خداوند
۹۷	اثبات اراده‌ی خداوند
۹۸	حدوث یا قدم اراده الهی
۹۸	استدلال خواجه در تجرید الاعتقاد بر قدیم بودن اراده خداوند
۹۸	خداوند، مرید است
۱۰۰	خداوند، مدرک و سمیع و بصیر است
	فصل چهارم - اسماء و صفات خداوند
	صفات
۱۰۳	راه‌های اثبات صفات خداوند
۱۰۳	تقسیم صفات
۱۰۴	اسم
۱۰۵	اسم، صفت، ذات
۱۰۶	

۱۰۸	معناشناسی صفات خداوند
۱۱۲	نتیجه‌ی بحث
۱۱۲	توقیفی بودن اسماء حق
۱۱۴	نظر خواجه در الفصول النصیریه
۱۱۵	تقسیم اسماء
۱۱۶	رابطه ذات و صفات
۱۱۸	نفی حال
۱۱۹	عینیت صفات

فصل پنجم - خواجه نصیر و حکمت اشراق

۱۲۱	خواجه نصیرالدین طوسی و حکمت اشراق
۱۲۴	فاضل مقداد و تبیین آرای عرفانی خواجه نصیرالدین طوسی
۱۲۶	اصول و مراحل پنج‌گانه فاضل بر اساس دیدگاه‌های خواجه

فصل ششم - عدل

۱۳۰	تعریف و حقیقت عدل
۱۳۰	عدل در اصطلاح متکلمان
۱۳۱	اثبات عدالت
۱۳۲	عدل از صفات فعل است
۱۳۲	فعل و اقسام آن
۱۳۴	اقسام فعل حسن
۱۳۵	حسن و قبح عقلی
۱۳۸	نفی صدور قبیح از خداوند
۱۳۹	جبر و اختیار
۱۴۳	دلایل خواجه و فاضل بر اختیار انسان
۱۴۳	ردّ «نظریه‌ی کسب» توسط خواجه
۱۴۵	فعل عباد
۱۴۶	بیان خواجه در تلخیص
۱۴۸	شبهه‌ی اراده و قدرت بشر بر ایجاد افعال
۱۴۸	خداوند در فعل خود غرض دارد

۱۵۲	شرایط حسن تکلیف
۱۵۳	متعلق تکلیف چیست؟
۱۵۴	وجوب انقطاع تکلیف
۱۵۴	وجه حسن تکلیف
۱۵۴	تکلیف در لغت و اصطلاح
۱۵۵	دلایل حسن تکلیف
	فصل هفتم - نبوت و امامت
۱۵۷	نبوت
۱۵۷	نبی در لغت
۱۵۸	معنای اصطلاحی «نبی»
۱۵۹	ضرورت بعثت
۱۵۹	حسن بعثت
۱۶۰	دلایل ضرورت بعثت
۱۶۰	نیاز جامعه به قانون (دلیل حکما)
۱۶۱	اثبات نبوت
۱۶۲	عصمت در لغت
۱۶۲	عصمت در اصطلاح متکلمان و حکمای اسلامی
۱۶۵	امامت
۱۶۶	امامت چیست؟
۱۶۷	جایگاه بحث امامت
۱۶۷	ادله‌ی عقلی بر وجوب امامت
۱۶۹	احراز امامت
۱۶۹	اثبات عصمت امام (ع)
۱۷۱	اثبات غیبت
۱۷۱	غیبت، لطف است و امام، حافظ دین
۱۷۲	افضلیت حضرت علی (ع)
۱۷۳	عصمت حضرت علی (ع)
۱۷۵	امامت حضرت علی (ع) در قرآن

فصل هشتم - معاد

۱۷۷	معاد لغوی و اصطلاحی
۱۷۷	اثبات معاد
۱۷۹	ضرورت معاد
۱۸۰	مقدمات برهان حکمت به شرح زیر تقریر می شود
۱۸۲	امکان و امتناع اعاده‌ی معدوم
۱۸۲	ادله‌ی قائلان به جواز
۱۸۲	ادله‌ی قائلان به منع
۱۸۳	امکان فنای عالم کنونی
۱۸۶	معاد، از ضروریات دین
۱۸۷	کیفیت معاد، جسمانی یا روحانی؟
۱۸۷	هم جسمانی هم روحانی
۱۸۸	دلیل بر معاد روحانی و جسمانی
۱۸۸	شباهت معاد جسمانی
۱۸۹	بدن اخروی یا کیفیت معاد جسمانی
۱۹۰	حقیقت روح در نظر متکلمان
۱۹۱	شباهت معاد روحانی
۱۹۱	شباهت معاد جسمانی
۱۹۲	شبهه‌ی آکل و مأکول
۱۹۴	معنای لغوی اجباط و تکفیر
۱۹۴	اجباط و تکفیر در اصطلاح متکلمان
۱۹۴	معنای اصطلاحی اجباط
۱۹۵	معنای اصطلاحی تکفیر
۱۹۷	خلاصه و نتیجه‌گیری
۲۰۰	منابع

مقدمه:

دین مبین اسلام، در مورد اصول عقاید- که تحصیل عقیده‌ی صحیح با اندیشه و تعقل بر هر فردی لازم است- بر این اصل تأکید دارد که افراد آزادانه به انتخاب عقاید خود پردازند و با استدلال و برهان به صحت آن عقیده، پی ببرند. بر این اساس، تقلید کورکورانه و از روی تعبد، به عقیده‌ای تن در دادن، در دین هدایتگر و عقل محور اسلام، مردود و باطل می باشد. در این راستا، وظیفه بررسی و تبیین عقاید برعهده‌ی علم کلام است. پس بر هر فرد مسلمان لازم است در حدّ توان خود از این علم، بهره گیرد و بر اندیشمندان مسلمان لازم است دست عامه مردم را بگیرند و آنها را در فهم مسائل عقیدتی و در انتخاب عقیده‌ی صحیح یاری رسانند زیرا طبق گفتار نورانی امام جواد (ع)، علمای دین، سکّانداران قلوب مؤمنانند. (طبرسی [۱۰۶] ج ۱، ص ۱۸).

خواجه نصیر الدین طوسی، در میان اندیشمندان، فلاسفه و متکلمین مسلمان که کلام شیعی را بر مبانی و پایه‌های محکم و استوار بنیان نهاده اند، همچون اختری تابناک می درخشد. خواجه ی طوس، فیلسوفی متکلم، دین‌مداری عقل‌گرا است که عقل را نه فدای دین ساخته و نه آنرا در سطح یک ابزار در خدمت دین قرار داده و نه در راه وصول به عقل، دین را و نهاده است بلکه این دو را چنان همکار و یار شفیق یکدیگر معرفی می کند و چنان منصفانه به هر یک ارزش و اعتبار می بخشد که بسیاری از متکلمان پس از او، فقط به شرح و تبیین آثار او پرداخته اند. او زمانیکه عقل را از ارائه دلیل ناتوان می داند، دستور نقل را ملاک قرار می دهد و در جای دیگر ظاهر نقل را مطابق عقل تأویل و تفسیر می نماید و همچون سلف خود، معلم ثانی، نه تنها کوچکترین ناسازگاری بین عقل و دین نمی بیند که در توافق بین آن دو، می کوشد.

خواجه نصیرالدین را به حق می توان، یگانه پرچمدار و یکه تاز میدان نوآوری و ایجاد تحول اساسی در علم کلام بخصوص کلام شیعی دانست. روش و شیوه‌ی بحث یگانه او، باعث گشته تا او را بنیانگذار "مکتب کلام فلسفی شیعی" بشناسند. در این راه وی، آثار گرانبها و بی نظیری همچون "تجرید الاعتقاد"، شاه کار کلامی او، "قواعد العقاید"، "فصول نصیریة"، "شرح الاشارات والتنبیها" و "نقد المحصل" و همچنین رسالات متعدد در موضوعات مختلف را با روش و متدلوژی خاص خود به رشته تحریر درآورده که هنوز هم از مهمترین منابع آموزشی علم کلام شیعی به شمار می آیند.

پژوهشگران و تحلیل گران عرصه کلام و فلسفه اسلامی بر بی نظیر بودن و گستردگی حوزه‌ی تأثیر آثار و آراء کلامی فلسفی او گواهی می دهند. عبدالله نعمه، در کتاب فلاسفه شیعه می گوید: «خصوصیت ویژه خواجه این است که آراء و نظرات فلسفی او رنگ جدید و پیش رفته‌ای به خود گرفته و از ته نشین شده‌های افکار یونانی و فلاسفه‌ی دیگر نبوده و فکر آزاد خود او در علوم و فلسفه به او شخصیتی مخصوص داده

است، که اثرش در قرنهای بعدی از او باقی مانده و مورد استفاده قرار گرفته است؛ لذا می‌بینیم که کتابهای او را متأخرین در قلب خود جای داده و شرح‌ها و حاشیه‌هایی بر آنها نوشته‌اند، و متفکران قرون بعد از او، آنها را مورد بررسی دقیق و توضیح قرار داده‌اند و همین سرّ عظمت و کلید شخصیت اوست. عظمت و شخصیت خواجه، در تهذیب نظریات و عقاید فلاسفه‌ی یونان نیز در این راه تأثیری بسیار داشت، و علما و متفکرین اسلامی را که تابع نظر یونانیان بودند، و نظر آنها را بدون دقت و تحقیق و به صورت خام از آنها می‌گرفتند، متوجه و متنبه ساخت.» (نعمه [۱۶۳]، ص ۲۹۳).

حسین نصر، در مورد تجرید الاعتقاد خواجه، چنین می‌گوید: «شاه‌کاری که به یک معنا بیش‌تر به حوزه‌ی فلسفه تعلق داشت تا کلام» (نصر [۱۶۲]، ص ۱۲۸).

همچنین می‌گوید: «راجع به کلام شیعی؛ طبیعتاً تجرید الاعتقاد نصیر الدین طوسی - با همه شروح و حواشی مشهورش به قلم عالمانی همچون علامه حلّی، شمس‌الدین خفّری، ... - به عنوان منبع عمده‌ای بر آگاهی ملاصدرا در این حیطة به کار می‌آمد. وی از ادبیات عظیمی که در حول و حوش این متن اساسی، از زمان طوسی تا روزگار خود وی پدید آمده بود کاملاً باخبر بود» (نصر [۱۶۲]، ص ۱۲۸).

در میان آثار گرانسنگ خواجه، کتاب فصول نصیریّه، اثر ماندگاری است که علیرغم حجم کم آن، به بسیاری از مباحث فلسفی، کلامی و عرفانی با روشی منظم و بیانی ساده پرداخته است. این کتاب که توجه بسیاری از شارحان را از جمله فاضل مقداد به خود جلب نموده است^۱، توسط خواجه نصیر الدین در اصول دین و اصول عقاید شیعه اثنی عشر (امامیه) به زبان فارسی به رشته تحریر درآمده است. کتاب مذکور بوسیله علامه رکن الدین محمد بن علی بن استرآبادی جرجانی، جدّ فاضل مقداد، با عنوان الفصول النصیریّه به زبان عربی بر گردانده شده است. یادآوری می‌شود که کتاب اساس الاقتباس و اوصاف الاشراف از دیگر آثار خواجه نیز توسط رکن الدین استرآبادی به عربی ترجمه شده است. (مقدمه مصححان: علی حاجی آبادی، عباس جلالی نیا [۱۲۶]، ص ۲۹).

کتاب الفصول النصیریّه، مشتمل بر چهار فصل التوحید، العدل، النبوة و الامامة، المعاد می‌باشد. این کتاب را می‌توان یک اثر فلسفی، کلامی و عرفانی دانست زیرا خواجه اولاً کتاب خود را با بحث در بداهت وجود و اثبات اصل هستی آغاز نموده است^۲ ثانیاً آراء کلامی خود را بیشتر بر اساس استدالات فلسفی مبتنی

۱. صاحب کتاب الذریعة الی تصانیف الشیعة، بیشتر از ده شرح را بر کتاب مذکور نام برده است. (الذریعة، ج ۱۳، صص ۳۸۳-۳۸۵ به نقل از مقدمه الانوار الجلالیة منبع شماره [۱۲۶] ص ۲۹).

۲. عبارت آغازین خواجه چنین است «هرکه از چیزی آگاهی یابد لامحاله از هستی آن چیز آگاه شده باشد چه به ضرورت داند که هر آنچه یابند باشد، و آنچه نبود نتوان یافت. پ س هستی که آن را وجود خوانند، دانسته باشد چون آن هستی جزء است از این هستی که یافت، و هرکه کل داند، از پیش جزء دانسته باشد. و چون این معنی مقرر است روشن باشد که یابنده پیش از همه ی یافت ها، معنی وجود یابد و داننده پیش از همه ی دانسته ها حقیقت وجود داند، و هرکه خواهد شرح این معنی دهد یابه چیز دیگر تعریف کند، محتاج بوده آنچه به وجود داند یا با وجود داند. و این جنس تعریف را زیرکان نپسندند. (فصول، ص ۱، به نقل از منبع شماره [۵]، ج ۱، ص ۴۱۲).

نموده است. ثالثاً به نظر می‌رسد که این اثر، تنها اثر خواجه نصیر الدین است که به روش عرفانی به اثبات توحید خداوند پرداخته است.

همانگونه که ذکر کردیم این کتاب توسط فاضل مقداد با عنوان «الأنوار الجلالية في شرح الفصول النصيرية» شرح گردیده است. فاضل ضمن تبیین و شرح آراء مختلف خواجه، در پاره ای از موارد، نظرات خود را نیز با صراحتی ستودنی، ابراز نموده است. در همین راستا، این پایان نامه تلاش نموده است تا آراء و نظرات کلامی خواجه نصیر الدین طوسی (مؤلف) و جمال الدین فاضل مقداد سیوری حلی (شارح) را ابتدا تبیین و سپس مورد مقایسه و تطبیق قرار دهد.

پایان نامه حاضر مشتمل بر ۸ فصل به شرح زیر است:

فصل اول به تبیین زندگی و آثار مؤلف و شارح پرداخته است. در این فصل، بطور اجمالی عصر پرتلاطم خواجه نصیر الدین طوسی و نقش عالمانه و هنرمندانه خواجه در پیشرفت علوم علیرغم بلایا و حوادث مختلف و کم نظیر^۱، مورد بررسی قرار گرفته است. در این فصل با توجه به گستردگی و کثرت آثار خواجه در موضوعات مختلف جهت پرهیز از اطاله، صرفاً آثار کلامی وی ذکر گردیده است. ضمن اینکه به شاگردان خواجه نیز اشاره گردیده است. بررسی و تحلیل زندگی فاضل مقداد و آثار وی، از جمله دیگر مباحث این فصل می‌باشد.

فصل دوم به بحث و بررسی پیرامون آراء و نظرات خواجه و فاضل در اثبات واجب می‌پردازد در این فصل ابتدا راه های شناخت خداوند و براهین اثبات وجود او بررسی شده است. سپس به مقایسه براهین خواجه در آثار مختلف و کتاب الفصول پرداخته ایم. و در این راستا نظرات، فاضل مقداد از جمله دیدگاه وی مبنی بر بدیع بودن برهان خواجه در اثبات خدا، تحلیل شده است.

توحید و صفات سلبيه و ثبوتیه خداوند به طورخاص و جزئی، عمده مباحثی است که در فصل سوم مطرح شده است. در این فصل اشتراکات و اختلافات دیدگاهی مؤلف و شارح مورد مقایسه و بررسی قرار گرفته است. ضمن اینکه در این میان آراء خواجه نصیر الدین پیرامون قاعده الواحد و رابطه آن با عمومیت قدرت خداوند و نیز علم خداوند به جزئیات را مفصلاً، تبیین نموده ایم.

فصل چهارم، اسماء و صفات الهی را به طور عمومی و کلی مورد کاوش و بررسی قرار داده و نظرات مؤلف و شارح را در معناشناسی صفات، رابطه ذات و صفات و توقیفی بودن اسماء الهی جویا شده است. این فصل نیز مانند فصل سوم از عمده ترین و مهمترین فصول پایان نامه به حساب می‌آید. در این

۱. بیت زیر که خواجه نصیر در شرح اشارات به آن اشاره نموده به خوبی تصویرگر اوضاع غم انگیز و آشفته ی عصر وی می‌باشد که آن حوادث، همچون انگشتی، نگین وجود خواجه را محاصره نموده است: به گرداگرد خود چندان که بینم - بلا انگشتی و من نگینم. (مدرس رضوی [۱۴۵]ص ۱۲)

راستا، تقسیم بندی صفات، رابطه ذات و صفت، واژه شناسی اسم، صفت و ذات و... از جمله مباحثی است که از دیدگاه خواجه و فاضل مقداد مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

در فصل پنجم با عنوان حکمت و اشراق، شناخت و معرفت خداوند از طریق سیر و سلوک عرفانی و وصول به توحید و فنای فی الله از دیدگاه مولف و شارح، بررسی و تحلیل شده است. ضمن اینکه در این فصل به آراء دیگر عرفای مشهور در مورد راه های عرفانی اثبات خداوند، پرداخته ایم.

فصل ششم را، به بحث از عدل و اثبات عدالت و موضوعات تابع آن از جمله جبر و اختیار انسان، اقسام فعل، حسن و قبح، نفی صدور قبیح از خداوند، تکلیف و شبهات وارده بر این مسائل اختصاص داده ایم. در این میان، دیدگاه های خواجه و فاضل در کتاب "الانوار الجلالیه" و آراء آن دو پیرامون پرسش هایی از قبیل: عدل از صفات فعل است یا ذات؟ دلایل آنها چیست؟ فاعل افعال انسان چه کسی است؟ آیا خداوند در افعال خود غرض دارد؟ و... پردازش شده است.

نبوت و امامت از دیدگاه متکلمین مختلف و مقایسه آراء نصیر الدین طوسی و فاضل مقداد سیوری حلّی، موضوع اساسی فصل هفتم پایان نامه می باشد. اثبات نبوت، امامت، عصمت و دلایل وجوب عصمت برای نبی و امام، لزوم امام واحد در هر زمان، دلایل اثبات امامت حضرت علی (ع) و تعیین مصداق امامان و بررسی و تحلیل این نکته که امامت مبحثی اصلی و کلامی می باشد یا فقهی و فرعی؟ از جمله مباحث بررسی شده این فصل می باشد.

فصل هشتم، فصل پایانی این رساله می باشد که در آن به تبیین معاد از دیدگاه متکلمین و بویژه خواجه نصیرالدین و فاضل پرداخته شده است. مباحثی از قبیل اثبات معاد، ضرورت آن در دین، معاد جسمانی و روحانی، دلایل اثبات و شبهات وارده بر آنها، حقیقت وجودی انسان و... از جمله مهمترین مباحث فصل هشتم می باشد.

ذکر این نکته ضروری به نظر می رسد که حجم فصول این پایان نامه بر اساس حجم فصول مذکور در کتاب الانوار الجلالیه تنظیم گردیده است. بر این اساس بطور طبیعی، مباحث مطرح شده در دو فصل اول، دوم و سوم، گسترده تر از دیگر فصول می باشد.

در پایان بر خود لازم می دانم از استاد گرانقدر و فاضل جناب آقای دکتر مهدی زمانی که راهنمایی این پایان نامه را بر عهده داشتند و همچنین از زحمات محقق اندیشمند و فاضل جناب آقای دکتر سید محمود یوسف ثانی که هم مشاوره این پایان نامه را بر عهده داشتند و هم در دوران تحصیل از فضل و دانششان بهره های فراوان گرفتم و همچنین از جناب آقای دکتر محمدی مدیر محترم گروه که در راستای تحصیل و مراحل تصویب و دفاع این رساله از هیچ کمکی دریغ ننموده اند و از استادان محترمی که در طول تحصیل از فضلشان بهره مند شده ام بویژه استاد فاضل جناب آقای دکتر بیوک علیزاده، تشکر و قدردانی نمایم. ضمن اینکه لازم است از اهتمام و همکاری آقای دکتر علی نظری در ویراستاری برخی از مباحث،

تشکر نمایم. بدون شک، در پایان نامه حاضر، علیرغم تلاش‌های فراوان، کاستی‌هایی وجود دارد که امید است استادان اهل فضل، آنرا به حساب نویسنده نگارنده بگذارند.

همّت بدرقه راه کن ای طایر قدس که دراز ست ره مقصد و من نویسنده

(دیوان حافظ شیرازی، مقدمه احمد محمدی ملایری. تهران. چاپ زرین. ص ۲۸۶).

فصل اوّل

۱-۱ خواجه نصیر الدین

طوسی: زندگی و آثار

۱-۲ فاضل مقداد: زندگی و آثار

۱-۳ روش کلامی خواجه نصیر الدین طوسی

۱- خواجه نصیر الدین طوسی: زندگی و آثار

۱-۱-۱ عصر خواجه :

بدون شك یکی که از مهم ترین عوامل موثر در پرورش افکار، اندیشه ها و شکل گیری شخصیت علمی و فرهنگی متفکرین، اندیشه ورزان و دانشمندان، ویژگیهای سیاسی، اجتماعی، علمی و فرهنگی محیطی است که در آن رشد و پرورش می یابند. بر این اساس نگاهی هر چند گذرا به اوضاع و احوال عصر خواجه نصیر الدین طوسی و بررسی و شناخت مؤلفه های علمی، دینی و فرهنگی این عصر، ما را در تبیین اندیشه ها و آراء و آثار وی، رهنمون خواهد بود. لذا در این بخش به بررسی عصر و محیط خواجه از زوایای مختلف سیاسی اجتماعی- فرهنگی می پردازیم، عصری که به اعتقاد ویل دورانت، عصری برجسته و بی نظیر در تاریخ ایران، اسلام و جهان است.^۱ عصر تاخت و تاز مغول که خواجه نصیر الدین طوسی همچون ستاره ای درخشان در افق تیره و تاریک آن روشنایی بخش جهان گردید.

بی هیچ تردیدی می توان گفت، خواجه نصیر در یکی از پرتب و تاب ترین و دشوارترین دوره های تاریخ ایران یعنی ائتلاف سلطه جویانه و سرکوبگرانه خلفای عباسی از یک سو و غلامان ترک به امارت رسیده از سوی دیگر به دنیا آمد.

محمد خوارزمشاه که در دوره سلطنتش حمله هولناک مغول، ایران را به تلی از خاکستر تبدیل کرد، خود وارث یکی از سه سلسله ترک نژاد بود که برخلاف دوتای دیگر که خیلی زود بدست همسایگان خود از بین رفتند به یک امپراطوری قدرتمند با تأثیرات مهم و سرنوشت ساز در تاریخ ایران تبدیل شد. و دو پادشاه واپسین همین سلسله بودند که در آن پگاه شوم تاریخ کشور ما، با هجوم هول انگیز مغولان رویارو می شد. (احمد پناهی سمنانی [۲۴]، ص ۳-۵)

از آثار مهم و چشمگیر قدرت یافتن ایرانیان و ترکان، کوچک شدن قلمرو خلافت بودو قدرت خلیفه رو به ضعف نهاد و هر سمتی از امپراطوری اسلام بدست شخص مقتدری افتاد و قلمرو خلیفه کوچک و کوچکتز

۱- هیچ یک از تمدنهای تاریخ چون تمدن اسلام دچار چنین ویرانی ناگهانی نشده است. (ویل دورانت، تاریخ تمدن، ج ۴، بخش اول، ص ۴۳۱).

شد. اسپانیا، مراکش و... از تصرف عباسیان خارج شد (دولاندلن، ج ۱، ص ۴۵۸ به نقل از منبع شماره [۲۴]) به گونه ای که خلافت محدود به شهر بغداد گردید. این ضعف تا حدی شدت یافت که خلیفه گاهی اوقات در بغداد هم قدرتی نداشت. (زیدان [۸۰]، صص ۷۳-۷۲) اما برخلاف این همه، قدرت معنوی و صوری شخص خلیفه هنوز بصورت عنصری فعال پابرجا بود زیرا هر یک از قدرتهای تازه استقلال یافته برای حفظ خود از تعرض دیگری، خود را محتاج آن می دیدند (احمدپناهی سمنانی [۲۴]، ص ۶).

عوامل متعدد سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی موجب شد که دولت مقتدر خوارزمشاهی، با آن قلمرو وسیع، ارتش نیرومند و سازمان کشوری کارآور، با وجود آن همه پایداری، در برابر هجوم مغولان به زانو درآید. محمد خوارزمشاه به اختلافی که بین پدرش و خلیفه ایجاد شده بود دامنه وسیع تری بخشید و کار خصومت به جاهای باریک کشیده شد و اختلافی شدید در عالم اسلام به وجود آمد.

درگیری خوارزمشاه با خلیفه و همچنین آشفتگی ناشی از درگیری جنگهای داخلی، اختلافات مذهبی و معارضة با قدرتهای کوچک محلی موجب بوجود آمدن مشکلات چندی همچون تزلزل در نظام اجتماعی، فقر و مسکنت مردم تهیدست، تجاوز غارتگران، خیرگی و چیرگی عمال حکومتی در تجاوز حقوق اجتماعی و مدنی مردم شد. به هر حال عوامل گوناگونی دست به دست هم دادند و موجبات نابودی و تسلیم و تباهی کشورهای اسلامی از جمله ایران را به دست مغولان خونریز فراهم کردند. در رجب سال ۶۱۶ ه. ق/ ۱۲۱۹ م، سپاه دویست هزار نفری چنگیزخان مغول به ایران حمله کرد و در اندک زمانی شهرهای آباد ایران را یکی پس از دیگری به ویرانه تبدیل کرد، مردم را قتل عام کردند غیر از آنکه آنانی را که صاحب هنری می یافتند به اسارت می بردند. برخلاف مقاومت مردم و بعضی از سرداران مانند جلال الدین خوارزمشاه، مغولهای وحشی می توانستند در زمانی بسیار کوتاه (حدود ۴۰ سال) ایران را که چشم و چراغ کشورهای آسیایی بود با خاک و خون یکسان کنند. (اقبال آشتیانی، صص ۱۴۷-۱۴۸ [۳۲]).

عزالدین ابن اثیر، تاریخ نگار اسلامی معاصر مغول، عمق فاجعه را با همه هولناکی و وحشتش تصویر می کند: «باگر کسی بگوید که از بدو خلقت آدم تا کنون، عالم به نظیر چنین حادثه ای گرفتار نیامده، راه خلاف نرفته است. چه تاریخ، حادثه ای را که شبیه یا نزدیک به این واقعه باشد، به خاطر ندارد.» (ابن اثیر [۱۱]، ص ۱۱۳).

در سال ۶۱۹ هجری، چنگیزخان، در حالی که دریایی از خون و کوههایی از اجساد در پشت سر خود بر جای نهاده بود به مغولستان برگشت و پنج سال بعد درگذشت. سرزمینهای متصرفی را بین چهار پسرش تقسیم کرد که خوارزم و دشت قبچاق به فرزند بزرگش «جوجی» رسید در ایران (۶۱۹ تا ۶۵۴) تا زمان ورود هلاکوخان پنج حاکم مغولی یکی پس از دیگری از جانب «قآن مغول» حکومت کردند. برای هلاکو برنامه از پیش تعیین شده بود.